

Наталія Ковальчук

**«Постає проблема захисту німецької національності...»:
східні окраїни Другого райху в дискурсі Макса Вебера**

Стаття містить огляд текстів 90-х років XIX ст. одного з найвпливовіших європейських інтелектуалів свого часу, Макса Вебера, щодо так званого «польського питання», тобто соціально-економічних і національних конфліктів у східних регіонах Німецької імперії. Автор робить висновок, що Вебер обґрунтував і раціоналізував інтереси імперії та її наміри зайняти своє місце серед великих європейських держав у руслі німецького колоніального дискурсу, який базувався на ідеях расової вищості та німецької культурної місії щодо Східної Європи.

Ключові слова: польське питання, соціально-економічний конфлікт, культурний конфлікт, Німецька імперія, колоніальний дискурс, Східна Європа.

«Після Бісмарка жоден німець не відображав політичне життя своєї країни повніше, ніж Вебер»¹. На думку автора цих слів, британського дослідника Якуба Маєра, особа Максиміліяна Вебера втілює й ілюструє найсуттєвіші риси німецької політики на зламі XIX–XX ст. Політична теорія (поряд із соціологією та загальноісторичним аналізом) була одним з основних напрямків наукових пошуків Вебера². Вебер визнавав, що політика була його «таємним коханням». «Розриваючись» між суперечливими покликами академічного й політичного середовищ, він часом мріяв про кар'єру політичного діяча. Можна стверджувати, услід за укладачами кембріджської антології політичних праць Вебера, що «політичні інтереси проникали до його наукових праць і надавали їм внутрішньої єдності»³. Актуальні політичні теми часто визначали напрям Веберових наукових пошуків і формували висновки та рекомендації щодо обговорюваних проблем.

Дана стаття містить огляд відомих виступів Макса Вебера з приводу так званого «польського питання», тобто соціально-економічних і національних конфліктів у східних регіонах Німецької імперії 90-х років XIX ст. Проаналізовано також виступи Вебера в контексті тогочасних дискусій про німецький «внутрішній колоніалізм» та його ідеологічне підґрунтя.

Молоді роки, оточення та виховання ученого спричинили раннє «занурення» у світ німецької політики. Карл Еміль Максиміліян Вебер народився в Ерфурті у 1864 р. Його батько, Макс Вебер «старший», був правником і депутатом пруського парламенту від Націонал-ліберальної партії, а також членом Райхстагу в 1872–1884 р. Мати, Гелена, активно цікавилася соціальними проблемами та займалася благодійністю. Як і належало сім'ї такого рівня і становища, Вебери мали велику бібліотеку й утримували політичний салон. Гостями в ньому були багато відомих науковців та політиків, наприклад Теодор Моммзен, Генріх фон Трайнчке, Вільгельм Дільтей.⁴

До 1878 р. Націонал-ліберальна партія, до якої належав Вебер-старший, підтримувала політику імперського канцлера Отто фон Бісмарка у боротьбі з католицькою партією «Центр». Політика Бісмарка була популярним предметом дискусій у салоні Веберів, і ці дискусії мали суттєвий вплив на формування політичних поглядів

¹ J. P. Mayer. *Max Weber and German politics*. Routledge 1944, с. 11.

² О. Погорілий. Читаючи Вебера. Післямова // М. Вебер. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* / пер з нім. О. Погорілий. Київ 1998, с. 481.

³ Цит. за: М. Weber. *Weber: Political writings* / ред. P. Lassman, R. Speirs. Cambridge 1994, с. x–xi

⁴ Там само, с. vii.

Вебера-молодшого⁵. Зокрема, він мав можливість оцінити значення і зміст німецької «Реальної політики»⁶ як ефективної технології управління, усвідомити значення харизматичного лідера в політиці. Водночас, Вебер виріс із переконанням, що Бісмарк, зруйнувавши німецький лібералізм, залишив націю дезорієнтованою та політично неосвіченою, а тому його покоління покликане виправити цю ситуацію⁷.

У 1882 р. Вебер розпочав навчання в Гайдельберзькому університеті, де зосереджувався переважно на вивченні права. Він також відвідував лекції з політичної економії, історії, філософії, теології. Наступного року юнак продовжив студії у Страсбурзі, а з 1884 р. – в Берліні. У 1889 та 1891 рр., відповідно, Вебер захистив докторську дисертацію та здобув габілітацію, що було необхідною умовою для професійної діяльності в німецьких університетах⁸. Водночас Вебер уперше проявив себе як громадський діяч і публічний інтелектуал. Під впливом матері він долучився до діяльності «Євангелістського соціального конгресу» і зав'язав стосунки з Фрідріхом Нойманном, одним з його лідерів⁹.

Закінчивши науковий вишкіл, Вебер усе ще не був певний, чи варто йому присвятити життя академічній кар'єрі, а чи займатися більш практичними справами, не в останню чергу, заради стабільнішого фінансового становища¹⁰. Діяльна натура вченого шукала практичне застосування великому теоретичному багажеві. Це значною мірою визначило ставлення вченого до політики й політичної теорії та поставило його перед складним вибором між політичним аналізом і діяльністю політика. Цей вибір залишався актуальним для Вебера протягом усього життя.

Початок професійної діяльності Вебера припав на початок 90-х р. XIX ст. Минуло 20 років після проголошення Імперії (1871 р.) – події, яка визначила кордони нової Німеччини й змінила обличчя Центральної Європи. Німецька імперія, створена шляхом об'єднання 39 князівств, герцогств і вільних міст, презентувала себе як національна держава, а це передбачало мовно-культурну гомогенність території¹¹. Нова Німеччина отримала всі необхідні атрибути «уявленої спільноти»¹²: спільну мову, кордони, ворогів. Однак німецька держава включала національні меншини, особливо вздовж кордонів. Зокрема, в результаті третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) Пруссія заволоділа Великопольщею зі столицею в м. Познань. Ці території, а також приєднані раніше Померанія і Сілезія, були населені переважно поляками. У Пруссії середини XIX ст. польська мова була рідною для кожного десятого громадянина. В познанській провінції на 500 тисяч німців і євреїв припадало 800 тисяч поляків¹³. Звідси випливає, що політика щодо польського населення стосувалася не лише кордонів держави, а зачіпала саму її ідентичність. У німецькій культурі того часу можна було спостерігати різноманітні

⁵ J. P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 16.

⁶ «Реальна політика» (нім. *Realpolitik*) – принцип політичного життя, який виходить насамперед із практичних міркувань, ігноруючи морально-етичні й ідеологічні фактори.

⁷ J. P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 16.

⁸ M. Weber. *Max Weber. A Biography* / ред. H. Zohn. New York 1975. с. 114.

⁹ M. Weber. *Weber: Political writings*, с. vii–viii.

¹⁰ J. P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 22.

¹¹ V. G. Liulevicius. *The German Myth of the East: 1800 to the Present*. Oxford 2008, с. 98.

¹² Одна з найвпливовіших сучасних теорій націоналізму трактує процес формування національної ідентичності як процес соціального конструювання або «уявлення» спільноти її членами. Див.: Б. Андерсон. *Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму*. Київ 2001.

¹³ K. Kopp. *Reinventing Poland as German Colonial Territory in the Nineteenth Century* // *Germans, Poland, Colonial expansion to the East: 1850 through the present* / ред. R. L. Nelson. New York 2009, с. 17.

погляди щодо Сходу; точилися дискусії з приводу того, що означає бути німцем та якими є основні ознаки «німецькості». Бажання привласнити й утримати польські території, з одного боку, та створити етнічно уніфіковану німецьку державу, з іншого, породило, зокрема, ідеологію ставлення до поляків як «слабшої раси»¹⁴.

На зламі століть Німеччина бурхливо розвивалася, нарощувала економічний та оборонний потенціал, розвивала освіту та технології, поступово перебираючи на себе роль «двигуна Європи»¹⁵. З часом індустріалізація й урбанізація помітно змінили обличчя переважно аграрної країни. Населення Райху збільшилося із 42 млн у 1873 р. до 67 млн у 1913 р., частка міського населення виросла за той самий час із 36% до 60%. Збільшення обсягів промислового виробництва перетворило Німеччину на найбільшу економічну потугу Європи. Одночасно зменшувалося значення аграрного сектора економіки¹⁶. Зростання міст і промисловості супроводжувалося міграцією робочої сили (пролетаріату та управлінців) зі сходу на південь і захід Німеччини – так званий «Ostflucht».

Промисловий і фінансовий прошарки, а також міста найбільше виграли від перетворення Німеччини з аграрної на індустріальну країну. Одночасно землевласники регіону Східної Ельби (юнкери) важко пережили економічну депресію 1870–1890-х і вийшли з неї із великим борговим тягарем¹⁷. Незважаючи на політику протекціонізму та державні субсидії, їхні доходи зростали повільно. Таким чином юнкери втрачали економічне підґрунтя на користь підприємців та промисловців і, як наслідок, у Німеччині «розвинулося щось на зразок внутрішньої шизофренії»¹⁸: одна з двох соціальних груп, на яких Бісмарк побудував свою державу (юнкери), не змогла дорівнятися дедалі більшій силі та важливості іншої (промисловців). До того ж, політичне життя функціонувало відповідно до традиційної консервативної пруської моделі, яка не відображала нової суспільно-економічної ситуації. Формувалося сучасне урбанізоване суспільство, але в ньому політично домінувала стара пруська аристократія. Основним питанням імперської та пруської політики 1890-х р. було: «Чи триватиме це домінування і надалі»¹⁹.

Наприкінці 1880-х р. основу політичного режиму становив утворений Бісмарком т. зв. картель (Sammlung)²⁰. Картельна система намагалася узгоджувати інтереси «старої» аристократії та промислової буржуазії. Між 1890 і 1897 рр. німецька політика переживала кризу. В її розпалі Вільгельм II відправив Бісмарка у відставку й призначив на його місце генерала Лео фон Капріві, маючи намір диктувати йому нові напрямки пруської та імперської політики. Капріві відкинув стратегію картелю, співпрацював із націонал-лібералами та лівішими партіями, підписав комерційні угоди з Австро-Угорщиною, Румунією та Росією, що відкривало перспективи вигіднішого доступу на ринки цих країн²¹. Політика Капріві виявилася успішною, однак спричинила гостру опозицію з боку пруських поміщиків. Результатом консервативних інтриг стала відставка Капріві в 1894 р. і призначення канцлером князя Хлодвіга

¹⁴ Там само, с. 18.

¹⁵ *Imperial Germany 1871-1918* / ред. J. Retallak. Oxford 2008, с. 1.

¹⁶ W. W. Hagen. *German, Poles, and Jews: The Nationality Conflict in the Prussian East, 1772–1914*. Chicago 1980, с. 160.

¹⁷ Там само, с. 161.

¹⁸ H. C. Meyer. *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*. Hague 1955, с. 86.

¹⁹ W. W. Hagen. *German, Poles, and Jews*, с. 161.

²⁰ *Imperial Germany 1871–1918*, с. 20–39.

²¹ W. W. Hagen. *German, Poles, and Jews*, с. 163.

Гогенлое-Шіллінгсфюрста. Цей крок означав, що Вільгельм II не мав наміру поривати політичний зв'язок зі старою аристократією²².

У міжнародній політиці 1890-ті рр. позначилися колоніальною експансією та боротьбою за сфери впливу між великими державами. Політична уніфікація Німеччини та її успіхи в економіці потягнули за собою ідею німецького панування в Європі та здобуття Німеччиною міжнародного визнання у статусі «великої держави». Країна, однак, виявилася готовою до участі в боротьбі за колонії тоді, коли більшість можливостей для зовнішньої експансії були вже закриті²³. Додатковим фактором зростання напруженості були події в Російській імперії, зокрема, розвиток політики русифікації й офіційної ідеології панславизму, згідно з якою Росія розглядалася як захисниця слов'ян за кордонами імперії²⁴. Тому німецькі експансіоністські настрої зосереджувалися навколо Сходу і східної межі Німеччини та передбачали реалізацію там місійної ролі німців як захисників цінностей західної культури. Академічні кола Німецької імперії теж відіграли помітну роль у формуванні «наукових» підстав німецького імперіялізму²⁵.

Східні райони Німеччини були заселені переважно бідним та етнічно змішаним населенням. Через постійний відтік німців на південь і захід та еміграцію за океан, а також через вищий рівень народжуваності серед поляків, частка останніх збільшувалася, а німців – зменшувалася. Також відбувався вплив найманої сезонної робочої сили, від якої залежали юнкерські господарства²⁶. Німецькі націоналістичні кола розглядали таку ситуацію як небезпечну і почали розробляти різноманітні сценарії «внутрішньої колонізації». Вони, як правило, передбачали переселення німецьких селян на східні території для створення бар'єру проти «слов'янського потоку». Попри економічну невигоду, багато хто визнавав таку політику необхідною для порятунку нації, а також для захисту Середньої Європи як німецького мовного й культурного середовища²⁷. Самі юнкери часто були яскравими націоналістами і підтримували режим протекціонізму, але попри це потребували притоку іноземної робочої сили.

Соціальні проблеми східних провінцій широко обговорювалися в академічних та політичних колах. З 1872 р. у Німеччині діяв «Союз соціальної політики» (*Verein für Socialpolitik*), який об'єднував учених економістів, соціологів та політологів і мав на меті вивчення соціальних та економічних проблем, а також пошук їх розв'язків. До кола дослідників, які намагалися впливати на урядову політику і тому викликали не дуже прихильну офіційну реакцію, входили Альфред і Макс Вебери, а також Вернер Зомбарт, Густав Шмоллер та ін²⁸. Члени Союзу соціальної політики загалом не заперечували потреби індустріалізації як такої і не виступали проти існуючих відносин власності в німецькому суспільстві, але намагалися зменшити гостроту основних соціальних проблем, тому їх називали «академічними соціалістами». Соціальні питання гостро стояли в Німеччині, а це відображалось й на процесах політичного життя. Соціал-демократи (раніше заборонена Бісмарком партія) відновили діяльність у 1890 р. і здобули 35 місць у Райхстагу, тоді як вплив Націонал-ліберальної партії падав. Спостерігачі зауважували, що

²² А. Г. Матвеева. Канцлер Каприви и поляки. «Новый курс» в политике Германии в 1890-1894. Москва 2008, с. 185.

²³ К. Л. Копп. *Contesting Borders: German Colonial Discourse and the Polish Eastern Territories*. Berkeley 2001, с. 1–3.

²⁴ V.G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 115.

²⁵ Див. наприклад: L. R. Johnson. *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. Oxford 1996, с. 167; Н. С. Meyer. *Mitteleuropa in German Thought and Action*, с. 83–136.

²⁶ V.G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 99.

²⁷ Н. С. Meyer. *Mitteleuropa in German Thought and Action*, с. 83–88.

²⁸ Там само, с. 88.

«гармонія класів» у суспільстві порушена і в майбутньому це може загрожувати конфліктами²⁹.

Вебер приєднався до «Союзу соціальної політики» на початку своєї професійної кар'єри і залишався його членом до кінця життя. На замовлення «Союзу» він, зокрема, брав участь у дослідженні становища сільськогосподарських робітників на Сході³⁰. Це була частина масштабного проєкту з дослідження найманої праці в сільському господарстві. Близько трьох тисяч землевласників у різних регіонах Німеччини отримали й заповнили відповідні анкети. Вебер узяв на себе зобов'язання проаналізувати анкети поміщиків, які вели господарство на схід від Ельби³¹. У 1892 р. він опублікував текст під назвою «Умови сільськогосподарських робітників у німецьких районах Східної Ельби». Це об'ємне дослідження мало велике політичне значення, оскільки його предметом була не тільки і не стільки економічна ситуація у поміщицьких господарствах, а насамперед ідея захисту німецької культури від слов'янського, переважно польського, «проникнення»³².

Фактичні дані, зібрані в процесі дослідження й представлені у вигляді доповіді та статті, виглядали так: на відміну від західних регіонів країни, де переважали середні та малі господарства, що оброблялися осілим фермерським населенням, на сході домінували маленькі ферми, а також великі поміщицькі землеволодіння. Через нижчу продуктивність ґрунти на сході Німеччини не дозволяли утримувати таку ж кількість населення, як земля на заході. Вебер поділив робочу силу, зайняту в господарствах на схід від Ельби, на дві великі категорії: найманих робітників, які працювали на основі річного контракту, та поденних робітників. Перші працювали на засадах, що – як певний пережиток минулого – поєднували елементи вільного найму і кріпацтва, (селяни були юридично вільними, але залежними від поміщика у формі багаторічних взаємних зобов'язань, які давали їм відносно високий рівень життя й соціальної захищеності). Другі нічим не відрізнялися від найманих робітників у промисловості. Вебер особливо зосередився на процесі витіснення напівзалежних селян поденними робітниками у великих маєтках на сході. Ця тема привела його від дослідження ситуації в сільському господарстві до аналізу соціальної структури Німецької імперії³³.

Традиційна сільськогосподарська економіка була основою політичної та військової структури пруської держави. Характерними ознаками цієї системи були безумовне виконання команд і напівпатріархальний авторитет поміщика. Селянин чи працівник ферми на сході сприймали як само собою зрозуміле, що накази поміщика видаються заради загального добробуту. Дисципліна панувала і в цивільному, і у військовому житті, і саме це, як вважалося, привело Пруссію до перемог у політичній та військовій сферах. Великі сільськогосподарські маєтки на схід від Ельби були економічною основою пруського правлячого класу і як такі мали певні привілеї. Юнкери довгий час користувалися економічно захищеним становищем, хоча, на думку Вебера, не відзначалися особливим підприємницьким чуттям та ініціативою³⁴.

Аналізуючи ситуацію у провінціях на схід від Ельби, Вебер продемонстрував, що внаслідок запровадження інтенсивнішої обробки землі та прибутковіших культур напівзалежні контрактні працівники все частіше витіснялися вільнонайманими. Пролетаризація найманих робітників посилювалася через притік польських мігрантів з

²⁹ J.P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 25.

³⁰ Там само, с. 23. M. Weber. *Max Weber. A Biography*. с. 115.

³¹ R. Bendix. *Max Weber: An Intellectual Portrait*, с. 14–15.

³² *Weber: Political writings*, с. viii.

³³ R. Bendix. *Max Weber: An Intellectual Portrait*, с. 16–17.

³⁴ Там само, с. 31.

російської території, які мали нижчу продуктивність праці та погоджувалися на нижчу платню. Це були суто сезонні робітники, винайм яких не накладав на працевластців жодних додаткових фінансових чи адміністративних зобов'язань³⁵.

Як учений, Вебер насамперед аналізував економічну природу згаданих процесів (зменшення кількості працівників на умовах річного контракту та відповідне збільшення кількості поденної робочої сили). На його думку, така тенденція відображала потяг німецьких селян до більшої свободи та соціальної мобільності, а також властивий їм індивідуалізм. Ці суб'єктивні фактори сприяли формуванню вимог щодо вищої заробітної платні та кращих умов праці, що, у свою чергу, не давало німцям успішно конкурувати із прийшлими найманими робітниками з Росії та Польщі. Аналізуючи зміни робочих відносин у маєтках сходу Німеччини, Вебер розглядав їх як ознаки більш масштабних соціальних перемін.

Підхід Вебера до цієї проблематики, однак, не обмежувався суто науковим аналізом. Представляючи підсумки дослідження, він також сформулював політичну оцінку ситуації. Як націоналіст, Вебер занепокоєно спостерігав за соціально-економічними змінами і робив висновок, що колишній порядок не був витіснений чимось настільки ж вартісним. До того ж, «вища цивілізація» німців тепер відчувала загрозу з боку прибульців із «варварського» Сходу³⁶.

Учений вперше публічно озвучив своє занепокоєння у доповіді на зборах «Союзу соціальної політики» в 1893 р. Доповідаючи про підсумки свого дослідження, Вебер дав зрозуміти присутнім, що головною, на його думку, метою проекту було окреслення інтересів держави та шляхів їх захисту:

Для мене це не питання сільськогосподарських робітників. Я не питаю чи добре вони живуть чи погано, або як ми можемо їм допомогти³⁷.

Виступ Вебера викрив його як прихильника й пропагандиста «Реальної політики». Він запропонував зупинити потік польських та російських сезонних робітників до східних німецьких провінцій. На його думку, лише така політика була здатна забезпечити захист німецького фронтиру й німецької культури. Вебер постулював ідею німецької культурної вищости й підкреслював необхідність підтримувати цю вищість політичними та економічними методами, адже «через постійні напади кочівників [sic!] зі Сходу [німецька] культурна праця руйнується».

Відверто упереджене ставлення до національних меншин з боку одного з найбільш раціональних мислителів сучасності не може не привертати уваги³⁸. А проте, така позиція виражала панівний на той час дискурс, який формувався й озвучувався у працях багатьох відомих інтелектуалів. Виступи Вебера, присвячені ситуації в регіоні Східної Ельби та польським «заробітчанами», є виразною ілюстрацією того, що німецька інтелектуальна еліта вважала Польщу й поляків нездатними відповідати стандартам сучасного західного суспільства. Відповідно, польський кордон сприймали й описували як межу між розвиненим та ефективним Заходом і відсталим ірраціональним Сходом. Слов'янський спосіб життя апіорі сприймався як вторинний і підпорядкований, поляки – як другосортні істоти, поведінку та звички яких не можна прирівнювати до «вищої» західної

³⁵ Там само, с. 18–19.

³⁶ Цит. за: R. Bendix. *Max Weber: An Intellectual Portrait*, с. 20.

³⁷ Цит. за: J. P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 26.

³⁸ На це звертає увагу, зокрема, Маєр: J.P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 26.

цивілізації. Таких поглядів дотримувалася культурна еліта й майже всі політичні партії Німецької імперії³⁹.

Ідеологічним підґрунтям таких переконань став расизм як інтелектуальна течія. «Науковий расизм», імпліцитно присутній в ідеях Просвітництва, став надзвичайно впливовим у ХІХ ст., коли колоніальні завоювання вимагали обґрунтування влади над неєвропейськими народами. Расизм представляв біологічні характеристики як найважливішу ознаку особистості й встановлював певну ієрархію народів та рас. Європейці розглядалися як вища раса порівняно з африканцями й азіятами, а слов'яни, в уяві тогочасних західних інтелектуалів, перебували на найнижчому щаблі серед європейців. У німецькій ситуації, через брак заморських колоніальних володінь, расове питання набувало актуальності в домашньому контексті, зокрема у прикордонних районах⁴⁰.

Ставлення Вебера до расових, біологічних чинників та їхнього впливу на свідомість, здібності, поведінку людини було суперечливим і змінювалося з часом. З одного боку, він визнавав, що «за допомогою расових теорій можна довести чи спростувати будь-що»,⁴¹ та підкреслював значення культури для розуміння національної ідентичності⁴². Саме національні звичаї, способи спілкування й мислення, на його думку, відрізняли одну націю від іншої та визначали їхнє місце в людській спільноті. З іншого боку, конкретні рекомендації Вебера щодо німецької політики на Сході мають ознаки колоніального дискурсу й ґрунтуються на засновку про важливість расових відмінностей, включно з поділом на «вищі» та «нижчі» раси, а також на вірі в те, що колоніальна політика демонструє силу національної держави⁴³. Особливість підходу вченого полягає у наголосі на культурних (а не біологічних) підставах «вищості»⁴⁴.

Представляючи результати дослідження на зборах «Товариства соціальної політики», Вебер скористався нагодою, щоб висловити політичні принципи свого покоління (на той час йому було 29 років):

Серед них є багато антисемітів, яким бракує знань; багато ідеалістів, які стали через Трайчке містиками і націоналістичними фанатиками; інших, які [...] сприйняли так званий модний реалізм [...]. Однак є інші елементи [...], лише вони є свідомими, енергійними, а отже, рішучими [...]. Вони переважно економісти й соціальні політики, а тому не дивно, що для них втручання держави в соціальні проблеми важливіше, ніж для інших⁴⁵.

Ці висловлювання Вебера теж зближують його з традицією німецького націонал-лібералізму, яка завжди виступала за те, щоб економічними методами збільшувати потенціал нації та її присутність на сході⁴⁶. На думку Вебера, ентузіазм та активність покоління засновників імперії залишилися в минулому, а «нове покоління

³⁹ O. Schmidtke. The Threatening Other in the East: Continuities and Discontinuities in Modern German-Polish Relations // *Germans, Poland, Colonial expansion to the East: 1850 through the present* / ред. R. L. Nelson, с. 7–10.

⁴⁰ V.G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 114.

⁴¹ Цит. за: Г. Касьянов. *Теорії нації та націоналізму*. Київ 1999, с. 58.

⁴² Там само, с. 59.

⁴³ *Weber: Political writings*, с. 2.

⁴⁴ Про стосунки між імперією та культурою див., наприклад: Е. Саїд. *Культура та імперіалізм* / пер. з англ. К. Ботанов, Т. Цимбал. Київ 2007.

⁴⁵ Цит. за: J. P. Mayer. *Max Weber and German politics*, 24.

⁴⁶ А. Г. Матвеева. *Канцлер Каприви и поляки*, с. 39.

німців зустрічається з проблемами іншого характеру, ніж ті, з якими мали справу батьки». Німці, з погляду вченого, потенційно могли б продемонструвати високий рівень мобілізації у випадку, «якби сьогодні ворог з'явився на східному кордоні і загрожував нам військовою потугою». Але рівень готовності до «мирного захисту» німецької нації на східному кордоні видавався йому недостатнім. Особливу увагу Вебер звертав на ту обставину, що такий захист, з одного боку, буде суперечити інтересам великих землевласників, а з іншого – принципам «манчестерського лібералізму та вільної торгівлі», а отже, може спровокувати нові суспільні конфлікти.⁴⁷

Як уже зазначалося, Вебер не був самотнім у своїй стурбованості «польським питанням». Протягом останніх десятиліть XIX ст. серед провідних політиків та інтелектуалів зростало занепокоєння ситуацією у східних провінціях Німеччини. Частково це позначалося й на урядовій політиці щодо національних меншин. Наприклад, останні роки правління Бісмарка ознаменувалися кількома кампаніями, спрямованими на «онімечування» французького населення Ельзасу й данського населення Північного Шлезвігу⁴⁸.

Особливу увагу привертало численне польське населення, яке утворювало найбільшу та найкомпактнішу національну меншину⁴⁹. «Polenpolitik» Бісмарка свідчила про те, що він вважав придушення польського руху одним із своїх першочергових завдань. На його думку, домінування польської шляхти й католицького кліру в східних провінціях було загрозою для цілісності Німеччини та безпеки її кордонів⁵⁰. Націоналістичні кола також закликали до «внутрішньої колонізації», аби зупинити слов'янську загрозу. В 1886 р. прусський парламент ухвалив програму розміщення німецьких фермерів на Сході й заснував для її впровадження «Королівську переселенську комісію». Комісія опиралася на досвід таких масштабних проєктів, як освоєння «Дикого заходу» США, але її місія передбачала заселення вже освоєної території, а тому мала швидше політичну, ніж економічну мету⁵¹. Загалом комісії вдалося переселити на східні землі близько 22000 німецьких фермерських родин⁵².

Наступники Бісмарка (за винятком Капріві) продовжували його політику на Сході. У світлі загострення міжнародної ситуації та загрози можливої війни з Росією, Капріві намагався залучитися підтримкою польських еліт і тому пішов на ряд поступок у сфері релігійного та освітнього життя. Його уряд дозволив полякам брати участь у парцеляції маєтків та колонізаційному проєкті загалом. У 1890 р. уряд знову відкрив східний кордон для польських сезонних робітників із російської та австрійської Польщі⁵³. Однак зміни були тимчасовими, і з 1900 р. «польська політика» знову спиралася на суворіші методи⁵⁴. Однак польські активісти мобілізувалися і, застосовуючи принципи «органічної праці», організували альтернативні інституції, включно з фондом для викупу землі та Земельним

⁴⁷ Цит за: R. Bendix. *Max Weber: An Intellectual Portrait*, с. 30–31.

⁴⁸ *Imperial Germany 1871-1918*, с. 38.

⁴⁹ Там само, с. 37–38.

⁵⁰ А. Г. Матвеева. *Канцлер Каприви и поляки*, с. 35–37. Сам Бісмарк у своїх спогадах визнавав, що саме ці мотиви, а зокрема «безсумнівно швидкий прогрес польської національності за рахунок німців», були однією з найважливіших причин запровадження політики «Kulturkampf», спрямованої на обмеження впливу Католицької Церкви. Див.: О. Бисмарк. *Мысли и воспоминания*, т. 2 / пер. с нем. Л. С. Ерусалимский. Москва 1940, с. 122.

⁵¹ S. M. Eddie. *The Prussian Settlement Commission and Its Activities in the Land Market 1886–1918 // Germans, Poland and Colonial Expansion to the East 1850 to the Present*, с. 39.

⁵² Там само, с. 41.

⁵³ W. W. Hagen. *Germans, Poles, and Jews*, с. 168–170.

⁵⁴ Там само, с. 171.

банком. Ситуацію, що склалася на рубежі століть, часто описують терміном «економічна війна»⁵⁵.

Період ліберальної політики Капріві викликав невдоволення в консервативних націоналістичних колах і спровокував створення кількох пропагандистських організацій. Найважливішою з них була «Пангерманська ліга», заснована в 1891 р.⁵⁶ Метою організації було єднання німців усього світу, боротьба за лідерство Німеччини в Центральній Європі, сприяння утвердженню Райху як великої держави. «Ліга» об'єднувала близько 20000 членів, серед яких були впливові чиновники та відомі вчені. Ідеологічним підґрунтям організації був соціальний дарвінізм – бажання об'єднати націю напередодні неминучої сутички між расами⁵⁷. Особливо вороже ця організація ставилася до поляків і чехів. Пропаганда «Пангерманської ліги» використовувала образ «слов'янського потопу» і різноманітних форм захисту від нього: «дамб, фортець, захисних стін, сторожових постів». Ліга пропонувала засновувати дрібні селянські господарства, колонізувати території під гаслом «Давній рух на Схід повинен ожити знову», а також провадити європейську колоніальну експансію. Так, у 1905 р. лідер «Ліги» Ернст Гассе закликав анексувати балтійські провінції та підросійську Польщу, апелюючи до традицій середньовічної колонізації. Його наступник Гайнріх Класс заявив у 1909 р., що німецькою місією завжди було приносити культуру, а колонізація східних територій була «найвеличнішою справою середньовічної історії»⁵⁸.

Макс Вебер був одним із помітних членів «Пангерманської ліги». В літературі зустрічаються твердження, що вчений покинув «Лігу» в 1899 р., оскільки вважав її політику проти польських сезонних робітників-мігрантів недостатньо радикальною⁵⁹. Цей парадокс і суперечність між раціональним світоглядом та ліберальною поставою ученого, з одного боку, і підтримкою радикальних націоналістів, з іншого, частково пояснює дружина вченого Маріянна Вебер, яка в «Біографії» так описувала переконання свого чоловіка і його ставлення до політичних партій:

Він не мав однобічної ліберальної орієнтації, оскільки міцна національна держава здавалася йому необхідною підставою для всього іншого. Не підтримував він і ідеї звеличення держави коштом інтелектуальної свободи та прав індивіда⁶⁰.

Частина познанських консерваторів вважала, що справа східних рубежів вимагала створення окремої організації. В листопаді 1894 р. у Познані було засновано «Німецьке товариство східного прикордоння», згодом відоме як «Товариство Східної марки» (*Ostmarkenverein*), або «Гаката» (за прізвищами його засновників: Фердинанда фон Ганземана, Германа Кеннемана, Гайнріха фон Тідемана). До 1913 р. «Товариство» налічувало приблизно 48000 учасників, переважно освічених представників середнього класу, землевласників і промисловців⁶¹. «Товариство» наполягало на онімецьванні прикордонних територій Пруссії, Познані, Сілезії, стверджуючи, словами своїх лідерів, що

⁵⁵ V. G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 104.

⁵⁶ A. Kruck. *Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890–1939*. Wiesbaden 1954.

⁵⁷ V. G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 116.

⁵⁸ Цит. за: V. G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 117.

⁵⁹ R. Bartlett. *The German lands and Eastern Europe. Essays on the History of their Social, Cultural, and Political Relations*. Basingstoke 1999, с. 206–207.

⁶⁰ M. Weber. *Max Weber. A Biography*, с. 117.

⁶¹ V. G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 117.

ця земля була завойована для німецької нації мечем і плугом, зрошена німецьким потом та кров'ю і завдячує німцям своєю культурою. Тому ми тут господарі⁶².

«Гакатисти» виголошували свої вимоги від імени німецької нації, але одночасно їхня діяльність, спрямована на селянську колонізацію та обмеження притоку сезонних робітників з Росії та Австрії, дратувала місцевих поміщиків-юнкерів. «Пангерманська ліга» і «Товариство» конфліктували на ідеологічному та особистому рівнях⁶³. «Товариство» мало досить широку підтримку в академічному світі, видавало журнал «Східна марка» (*Die Ostmark*), з яким активно співпрацював Макс Вебер, а також такі діячі як Гайнріх фон Трайчке (до смерті в 1896 р.), Густав Шмоллер, Адольф Вагнер та ін. Ці особи, як правило, співпрацювали, більш або менш активно, з обома організаціями і надавали їм інтелектуальної респектабельності⁶⁴.

У 1894 р. Вебер переїхав до Фрайбурга, щоб обійняти посаду професора політичної економії в місцевому університеті⁶⁵. Там він виголосив інавгураційну лекцію, яка здобула славу своїм неприхованим націоналізмом. Як правило, інавгураційна лекція мала на меті продемонструвати наукову кваліфікацію претендента, однак у Веберовому виконанні вона була значною мірою викладом політичної програми. Навіть більше, вона була й залишається найповнішим викладом політичної філософії Вебера довоєнного часу. Інавгураційна промова Вебера базувалася на результатах його попередніх досліджень для «Союзу соціальної політики». Промова, згодом опублікована у вигляді есе під назвою «Національна держава та економічна політика», була (за задумом автора) вкрай провокативною. Сам він із задоволенням згадував про те, яку бурю здійняли його «грубі» погляди⁶⁶.

Я маю намір насамперед показати, використовуючи [...] один приклад, яку роль відіграють фізичні й фізіологічні расові відмінності між національностями в економічній боротьбі за існування. Згодом, в рамках розгляду економічної політики, я додам деякі роздуми про ситуацію держав, заснованих на національному принципі – як-от наша. Я вибрав як приклад для розгляду серію подій, що відбуваються далеко звідси, але протягом останніх десяти років часто привертають увагу громадськості. Я, отже, запрошую вас іти за мною до східних кордонів Райху [...], до провінції Західна Пруссія. Ця місцевість поєднує ознаки національного фронтиру з надзвичайно різкими відмінностями в економічних і соціальних умовах існування і, таким чином, придатна для нашої мети⁶⁷.

У свій звичний спосіб автор починає виклад із розгляду «сухих фактів». Лекція починається з огляду результатів останніх досліджень про становище сільськогосподарських робітників у східних провінціях Пруссії у 1892–1893 рр. Згодом лектор розширює поле дискусії таким чином, що тема дозволяє формулювати значно ширші висновки, ніж передбачає безпосередній об'єкт рефлексії.

⁶² Цит. за: W.W. Hagen *Germans, Poles, and Jews*, с. 271.

⁶³ Там само, с. 175.

⁶⁴ Там само, с. 269.

⁶⁵ *Weber: Political Writings*, с. viii.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само, с. 2.

Насамперед учений звертає увагу на існуючі в регіоні «три види контрастів»: різницю в якості земель сільськогосподарського призначення, соціальну стратифікацію землеробів, національні відмінності серед населення⁶⁸. За його спостереженнями, густина польського населення зростає в тому самому напрямі, в якому погіршується якість землі. Однак поляки становлять більшість у маєтках на територіях із родючою землею і меншість – у селах. Німців, навпаки, більшість у селах і меншість у маєтках на територіях із гіршою якістю ґрунтів. На думку Вебера, тут простежується «тенденція поляків складати економічно й соціально найнижчу страту суспільства»⁶⁹. На якісних землях рівень життя фермера завжди був вищим, ніж у поденного робітника в маєтку. На поганих ґрунтах, які потребують складнішої землеробської технології, – навпаки. Автор робить висновок, що «у Західній Пруссії високий рівень економічної культури й відносно високий рівень життя збігаються з німецькою національністю та характером»⁷⁰.

Вебер описує територію на схід від Ельби як таку, де століттями тривало змагання національностей. Розглядаючи відмінності між поляками і німцями, він підкреслює, що фізичні та «психологічні расові характеристики визначають різну здатність двох груп адаптуватися до змінних економічних та соціальних умов життя»⁷¹. Змагання тривало зі змінним успіхом:

У першій половині століття польський елемент на Сході, здавалося, відступав повільно, але послідовно. Однак починаючи з 1860-х [...] він наступає так само наполегливо й так само повільно⁷².

На думку Вебера, міграція з родючих земель та висока народжуваність серед польського населення на бідних ґрунтах свідчать, що слов'яни задовольняються нижчим рівнем життя і ця риса або вроджена для цієї раси, або виробилася в процесі її історичного розвитку. Саме здатність задовольнятися малим веде до перемоги слов'ян. Причини ж міграції німців – нематеріальні. Вебер вважав, що в цьому русі проявляється глибоко прихований примітивний ідеалізм, «порив до свободи»⁷³. Він пояснює це явище з погляду масової психології: німецькі сільськогосподарські робітники не хотіли пристосовуватися до соціальних умов життя на батьківщині, їх не влаштовував старий патріархальний порядок. Одночасно тут з'являються «польські робітники, орди кочівників, рекрутованих агентами в Росії, які навесні перетинають кордон десятками тисяч, а восени повертаються назад». Польські селяни завойовують позиції не через перевагу в економічному мисленні чи фінансових ресурсах, а «радіше навпаки»⁷⁴. Вебер стверджував, що кращі шанси вижити й пристосуватися мають ті, хто може мінімізувати власне споживання та вимоги: «Дрібний польський селянин здобуває більше землі тому, що він готовий, якщо потрібно, харчуватися навіть травою, іншими словами – не *всупереч*, а швидше *завдяки* звично низькому фізичному та інтелектуальному рівневі життя»⁷⁵.

Вебер висловив занепокоєння тим, що не завжди найбільш економічно розвинені нації (країни) і найбільш високорозвинені людські істоти виходять переможцями в економічній боротьбі. Вчений послідовно застосовує до аналізованих процесів

⁶⁸ Там само, с. 3.

⁶⁹ Там само, с. 4.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само, с. 5.

⁷² Там само, с. 7.

⁷³ *Weber: Political writings*, с. 8.

⁷⁴ Там само, с. 9.

⁷⁵ Там само, с. 10.

термінологію, яка стосується теорії раси та природного відбору. Він звертає увагу на те, що певні характеристики були притаманні націям від початку або принаймні віддавна. Можливо, вони вроджені, можливо – стали результатом селекції. Слід зауважити, що Вебер відмежовувався від «вульгарних матеріялістів», які декларували пряме застосування здобутків природничих наук, насамперед теорії Дарвіна, до соціальних процесів. Однак, вибір лексики і загалом його формулювання свідчать, що сам учений значною мірою перебував під впливом соціального дарвінізму⁷⁶. Політичні ідеї Вебера змінювалися й розвивалися з часом. Згадки про расові відмінності, зроблені в інавгураційній лекції, не зустрічаються в пізніших текстах, де він вказує на те, що концепт раси не має пояснювальної вартості. З іншого боку, центральна тема інавгураційної лекції – ідея невіддільності політики і боротьби (Kampf) – залишалася актуальною⁷⁷.

Вебер намагався надати практичного виміру своїм висновкам: «Що може бути зроблене і що повинно бути зроблене?»⁷⁸. Заради інтересів німецького народу він вважав за необхідне закрити східний кордон, як це було зроблено за часів Бісмарка. Така політика не відповідала б інтересам великих аграріїв, але відповідала б інтересам нації, як розумів їх Вебер. По-друге, держава повинна послідовно й систематично провадити викуп земель у великих власників та сприяти колонізації цих земель німецькими селянами. Вебер не раз наголошував, що пруська аграрна політика – це для нього другорядне питання. Справжньою проблемою він вважав більш глобальне питання захисту німецької нації, яка на сході країни програє щоденну боротьбу за економічне існування «нижчій расі»⁷⁹.

Вебер наполягав, що економічні проблеми слід розглядати як актуальні проблеми політичного характеру. Якщо, на думку Вебера, існувала кричуща суперечність між економічними класовими інтересами пруських землевласників-юнкерів і політичними інтересами нації у східних провінціях, то останні повинні мати пріоритет. Як націоналіст, стурбований проблемою захисту німецької культури від слов'янського наступу зі Сходу, Вебер зайняв суперечливу позицію щодо юнкерів та їхньої політичної ролі. Націонал-ліберали виступали за капіталістичну модернізацію і зменшення політичного впливу юнкерства та «старої» аристократії. Сам Вебер, з одного боку, називав себе «сином буржуазного класу» і вбачав свою місію в тому, щоб пробуджувати його свідомість та ініціативу⁸⁰. Однак у даній ситуації він також зауважував, що, підтримуючи традиційну організацію маєтків, юнкери гарантували рівень життя та військової ефективності німецьких сільськогосподарських робітників-контрактників. Вони захищали кордони держави та вирощували для неї політичних і військових лідерів⁸¹.

Використовуючи традиційні політичні важелі впливу, поміщики прагнули не пристосуватися до нових ринкових умов, а здобути протекцію від їхнього негативного впливу. Тарифний протекціонізм захищав від іноземного зерна, проте не міг захистити від іноземних робітників. Навіть більше, представники юнкерства наполягали, що великі маєтки на Сході просто не можуть функціонувати без притоку дешевої робочої сили⁸². Зі свого боку, Вебер не ідеалізував юнкерів. Він визнавав історичні досягнення цього класу, в тому числі його роль в уніфікації Німеччини, але вважав, що сучасна сільськогосподарська політика юнкерства несла небезпеку для національного розвитку⁸³.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само, с. 14–15.

⁷⁸ Там само, с. 11.

⁷⁹ Там само, с. 14.

⁸⁰ О. Погорілий. Читаючи Вебера, с. 481–482.

⁸¹ R. Bendix. *Max Weber: An Intellectual Portrait*, с. 32.

⁸² Там само, с. 34.

⁸³ Там само, с. 34–35

Висновок Вебера полягав у тому, що, поряд з обмеженням припливу сезонних робітників, необхідно парцелювати великі маєтки. Він підкреслював, що лише численне і здорове німецьке селянство може захистити східні кордони і в мирні часи, і у випадку війни. У цьому зв'язку Вебер писав:

Я лише хочу звернути увагу на факт, що постає проблема захисту німецької національності, і саме на вирішення цієї проблеми повинна бути спрямована економічна політика держави. Той факт, що наша держава є національною державою, дозволяє нам висувати такі вимоги⁸⁴.

Далі Вебер намагається з'ясувати, чи націоналістичні упередження слід брати до уваги при проведенні наукової економічної політики. Його відповідь на це питання багато дає для розуміння принципів веберівської політичної соціології. Вебер застосовує тут свою базову концепцію державної влади (*Machtstaat*) у сфері економічної політики: «Економіка як аналітична наука має міжнародний характер, але оскільки економіка виражає вартості, вона стає змістовно пов'язаною з нашим життям як нації». Тому, на думку Вебера, економічна політика німецької держави повинна бути лише німецькою. Політична економія – це політична наука, служниця політики в інтересах нації⁸⁵.

Обговорюючи проблему співвідношення політики і господарства, Вебер демонструє, що економічна влада і політичне лідерство не завжди відповідають напрямові історичного процесу. З іншого боку, на його думку, економічна влада завжди породжувала потяг до політичної могутності. На думку Вебера, небезпечно довіряти політичну гегемонію тим класам, чия економічна міць занепадає. Ще небезпечніша ситуація, коли класи, до яких переходить економічна влада і в яких виникає бажання влади політичної, недосить зрілі для політичного лідерства. Занепад юнкерства дозволив німецькій буржуазії і робітникам претендувати на владу, але вони ще не були достатньо політично зрілим класом, аби перебрати її у свої руки⁸⁶.

Особливості пізньої та надзвичайно швидкої індустріалізації нещодавно об'єднаної Німеччини привертала увагу до питання про природу капіталістичної економіки. Народження соціалізму як політичного руху змусило суспільство й академічний світ звернутися до соціальних проблем загалом і, зокрема, до постулатів марксизму. Існують неспітвджені свідчення, що Вебер називав Маркса (поряд із Ніцше) ключовою інтелектуальною фігурою тогочасного світу⁸⁷.

Підкреслюючи роль конфліктів і відбору в боротьбі країн, націй і класів, Вебер спирався на елементи вчень Маркса, Дарвіна, Ніцше. Його погляди були матеріалістичні, але містили й очевидні відмінності від ідей марксизму. Основна різниця полягала в тому, що для Вебера не існувало утопічного майбутнього, коли людство досягне найвищої точки свого розвитку й боротьба припиниться. Вебер передбачав нескінченну боротьбу й додавав: «Сила нашого характеру вимірюється здатністю зустріти цей факт, не ховаючись за ілюзіями»⁸⁸. Веберівський погляд на політику загалом був песимістичний:

Ми не маємо миру та щастя, щоб передати нащадкам, лише вічну боротьбу, щоб зберегти і підвищити якість нашого національного виду⁸⁹.

⁸⁴ Цит за: J.P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 31–32.

⁸⁵ Там само, с. 32.

⁸⁶ J.P. Mayer. *Max Weber and German politics*, с. 34.

⁸⁷ Там само, с. 18.

⁸⁸ Цит. за: *Weber: Political writings*, с. xi–xii.

⁸⁹ Там само, с. 16.

З погляду Вебера, економічна боротьба була різновидом боротьби за владу, а збереження державної влади – найкращим критерієм оцінки економічної політики. Як вважають дослідники творчості вченого, зокрема упорядники збірника його політичних праць, для кращого розуміння веберівських аргументів треба співвіднести їх із тогочасними дебатами про майбутнє Німеччини як індустріальної держави. Вебер визнавав, що альтернативи капіталістичному шляхові розвитку немає і передбачав високу соціальну ціну перетворень. Він також прогнозував радикальну зміну соціальних стосунків, особливо на селі, тобто перехід від особистих і патріархальних до безособових стосунків на основі капіталістичних принципів. Отже, Вебер не висловлював ні ентузіазму, ні заперечень щодо процесу індустріалізації. З його погляду, майбутнє Німеччини як великої держави залежало від здатності країни прогнати своє дедалі більше населення⁹⁰.

Ідеї Вебера про природу політики теж пов'язувалися з його поглядами на місце Німеччини у світі індустріальних держав. Вебер поділяв універсальну на той час думку, що великі держави входять у період жорсткої боротьби за ресурси та ринки. З часом його націоналістичні погляди стали поміркованішими, однак він і далі вважав, що сучасна держава визначається специфічними засобами, які вона застосовує⁹¹. Особливим інструментом держав є фізичне насильство. Природа сучасної держави дає їй виключне право на здійснення насильства в межах певної території⁹². Якщо Німеччина бажає бути і залишатися могутньою національною державою, вона не може уникнути того, що називають «диявольською природою влади»⁹³. Державна влада допускає рішення і вчинки, які можуть вважатися негативними й неморальними. Ключовий компонент Веберового трагічного погляду на політику та історію полягає в тому, що такі дії неунікненні. Доля Німеччини, обумовлена історичними й географічними причинами, вимагає прийняти цю «відповідальність перед історією» і, зокрема, захистити культуру Європи від загрози зі Сходу⁹⁴.

Європейський Схід у німецькій громадській думці традиційно означав не лише напрям політики – економічної, культурної чи зовнішньої. Схід був також ментальним конструктом, своєрідним міфом. Східна Європа, як продемонстрував, зокрема, Ларрі Вулф, була значною мірою винаходом західних інтелектуалів, які змальовували її як власну «іншу частину»⁹⁵. Східна Європа у цій дихотомії уособлювала відсталість або навіть варварство. Такі погляди були особливо глибоко закорінені в Німеччині й узагалі серед німців⁹⁶. Для німців Схід віддавна означав щось значно більше, ніж сторона світу, де сходить сонце. З поняттям Сходу пов'язаний ряд образів і стереотипів, або, якщо використати термінологію Вебера, «геостереотипів»⁹⁷.

Зокрема, Схід сприймався, з одного боку, як сфера хаосу, дезорганізованості, бруду, а з іншого, як земля безмежних можливостей, відкритих для німецької нації.

⁹⁰ Там само, xiii

⁹¹ Там само, с. xiv.

⁹² Там само, 300-301.

⁹³ М. Вебер. Покликання до політики // М. Вебер. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*, с. 185.

⁹⁴ V. G. Luleivicius. *The German Myth of the East*. с. 125

⁹⁵ Л. Вулф. *Винайдення Східної Європи: Мана цивілізації у свідомості епохи Просвітництва* / Пер. з англ. С. Біленький, Т. Цимбал. Київ 2009.

⁹⁶ E. Mühle. *The European East on the Mental Map of German Ostforschung* // ed. E. Mühle. *Germany and the European East in the Twentieth Century*. Oxford; New York 2003, с. 107.

⁹⁷ W. Wippermann. *Die Deutschen und der Osten. Feindbild und Traumland*. Darmstadt 2007, с. 9.

Підставою такого погляду була тривала інтелектуальна традиція німецької культурної місії на Сході⁹⁸. Ідея Сходу виявилася такою притягальною зокрема й тому, що для німців Схід існував не лише за східним кордоном Пруссії, але й усередині Німеччини. В період критичних переломів, таких як революція 1848 р., уніфікація і проголошення імперії в 1871 р., світові війни, дискусії про німецькі стосунки зі східними сусідами, загострювалися дебати про те, що означає бути німцем.

Як бачимо з наведених фактів, форма і зміст виступів щодо східної політики могли об'єднувати представників дуже різних частин політичного спектру. Риторичні прийоми та образи, якими користувався Вебер, описуючи східнонімецькі проблеми, були стійкими і нав'язували до тривалої німецької інтелектуальної традиції. Одне з основних понять цієї традиції – поняття культури – розглядалося як цінність, притаманна німецькій нації та протилежна східному варварству⁹⁹.

У 1896 р. Вебер виїхав із Фрайбурга й обійняв посаду професора політичних наук у Гайдельбергу. Тема соціально-політичних змін та їх культурних наслідків залишалася актуальною в його працях. У 1904 р. він разом з Едгаром Яффе та Вернером Зомбартом почав редагувати «Архів соціальних наук та соціальної політики». Одним із завдань журналу, задекларованих редакторами, було дослідження «культурного значення капіталістичного розвитку». У 1909 р. Вебер став редактором енциклопедії соціальної економіки, зокрема її планованого тому «Економіка, соціальні порядки і влада», опублікованого вже після його смерті в 1921 р.¹⁰⁰

У 1914 р., незважаючи на серйозні застереження щодо напряму німецької зовнішньої політики, Вебер нарешті отримав шанс виступити в ролі політичного діяча. На початковому етапі Першої світової війни його захопила загальна хвиля ентузіязму, однак згодом він зайняв відсторонену позицію. Він публічно виступав проти визначених урядом цілей війни, зокрема проти планованих територіяльних здобутків у Європі. Після повернення до Мюнхена в 1918 р. Вебер «з відразою спостерігав за розвитком кривавого карнавалу революції»¹⁰¹. Незадовго до смерті він кандидував до Національних зборів від Демократичної партії, а також неофіційно брав участь у переговорах про принципи майбутньої конституції і в мирних переговорах у Версалі. Плани висунути його кандидатуру на пост міністра внутрішніх справ не мали практичних наслідків.

Макс Вебер – один з найвідоміших і найвпливовіших європейських інтелектуалів свого часу. Він максимально відверто й систематично висловив погляди свого покоління і середовища щодо польського питання зокрема та національної політики імперії загалом. Виступи Вебера з приводу ситуації у східних районах Німеччини є прикладом економічного аналізу, який передбачав ширші політичні висновки. Учений завжди вважав інтереси держави первинними і тому в своїх виступах озвучував, обґрунтовував і раціоналізував інтереси Німецької імперії та її наміри зайняти своє місце серед великих європейських держав. Висновки і рекомендації Вебера перебували в руслі німецького колоніального дискурсу, який базувався на ідеях расової вищости та німецької культурної місії щодо Східної Європи.

Natalia Kovalchuk

«A Problem Arises Regarding the Protection of the German Nationality»:

⁹⁸ V. G. Luleivicius. *The German Myth of the East*, с. 2-3

⁹⁹ Там само, с. 5

¹⁰⁰ *Weber: Political writings*, с. ix

¹⁰¹ Цит. за: *Weber: Political writings*, с. x

Eastern Borderlands of the Second Reich in Max Weber's Discourse

The article discusses the early writings of Max Weber, one of the most influential European intellectuals of his time, regarding the so-called "Polish question", i.e. socio-economic and ethnic conflicts in the Eastern regions of the German Empire. It shows that Weber substantiated and rationalized the interests of the Empire as well as Germany's ambition to take a proper place among the great European powers. His reasoning was in line with the German colonial discourse which was based on the ideas of racial superiority and German cultural mission in Eastern Europe.

Keywords: Polish question, socio-economic and ethnic conflicts, German Empire, colonial discourse, Eastern Europe.